

ЖІНКИ В ОУН ТА УПА У 1945–1950-х РОКАХ: ФУНКЦІЇ, КОНТРОЛЬ, РЕПРЕСІЇ

В. В. Дзьобак

Інститут історії України НАН України

v.v.dzobak@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2187-6554>

Ключові слова: ОУН, УПА, жінки, гендерна історія, повсякденність, дисципліна, репресії, підпілля.

Мета. Метою статті є аналіз становища жінок у підпільних структурах ОУН і УПА в 1945–1950 роках крізь призму трансформації форм боротьби, внутрішніх механізмів контролю, статусності та дисциплінарних практик у умовах повоєнного підпілля.

Методологія. Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує методи гендерної історії та історії повсякденності. Джерельну базу становлять архівні матеріали радянських спецслужб, внутрішні документи ОУН і УПА, а також мемуарні свідчення учасниць і учасників визвольного руху.

Наукова новизна. Новизна статті полягає у зміщенні фокусу з опису форм жіночої участі на аналіз повсякденних практик контролю, статусної ієрархії та гендерно зумовлених обмежень, які визначали реальні межі жіночої суб'єктності в повоєнному підпіллі. Жіночий досвід розглянуто як аналітичний ключ до розуміння внутрішньої соціальної динаміки визвольного руху. Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані у подальших студіях з гендерної історії, історії національно-визвольних рухів і повсякденності війни, а також у навчальних курсах і публічних дискусіях, присвячених складним соціальним і моральним вимірам збройного підпілля.

WOMEN IN THE OUN AND UPA IN THE 1945–1950s: FUNCTIONS, CONTROL, REPRESSION

V. V. Dzobak

Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine

Keywords: OUN, UPA, women, gender history, everyday life, discipline, repression, underground.

Purpose. The purpose of this article is to analyze the position of women in the underground structures of the OUN and UPA in 1945–1950 through the prism of the transformation of forms of struggle, internal control mechanisms, status, and disciplinary practices in the postwar underground.

Methodology. The study is based on an interdisciplinary approach that combines methods of gender history and everyday history. The source base consists of archival materials of the Soviet special services, internal documents of the OUN and UPA, as well as memoirs of participants in the liberation movement. **Scientific novelty.** The novelty of the article lies in shifting the focus from describing forms of women's participation to analyzing everyday practices of control, status hierarchy, and gender-based restrictions that determined the real limits of women's agency in the postwar underground. Women's experience is considered as an analytical key to understanding the internal social dynamics of the liberation movement.

Practical significance. The results of the study can be used in further studies on gender history, the history of national liberation movements, and the everyday life of war, as well as in training courses and public discussions devoted to the complex social and moral dimensions of the armed underground.

Вступ. Після завершення Другої світової війни український національно-визвольний рух не зник, а трансформувався в іншу форму діяльності, політичної практики та повсякденності. Період 1945–1950 років означив перехід від відкритого збройного протистояння до глибокого підпілля, у межах якого змінилися не лише тактика боротьби, а й внутрішня соціальна організація руху, режими дисципліни та уявлення про допустимі ролі його учасників. Саме в цій фазі жінки опинилися в особливо суперечливому становищі, між необхідністю та виключенням, між довірою й підозрою, між суб'єктністю й контролем.

Ця стаття виходить з припущення, що становище жінок у повоєнному підпіллі ОУН і УПА формувалося на перетині трьох конфігурацій влади.

Перша з них пов'язана з радянською системою репресій і терору, спрямованих на знищення не лише бойових структур, а й соціального тилу визвольного руху.

Друга конфігурація визначалася внутрішніми механізмами контролю, дисципліни й підпорядкування, що розвивалися в УПА та ОУН в умовах конспірації, агентурної загрози та постійних втрат.

Третя була пов'язана з гендерними уявленнями та патріархальними нормами, які окреслювали допустимі межі жіночої поведінки, тілесності та суб'єктності в національно-визвольному русі.

Початок 1945 року обрано як нижню хронологічну межу у зв'язку з наслідками тяжких бойових дій 1944 року та переходом підпілля до режиму глибокої конспірації. Верхньою межею є загибель Роман Шухевич 5 березня 1950 року, що означила завершення відносно цілісного етапу організованого збройного підпілля.

Історіографія питання. Спеціальних наукових досліджень, присвячених участі жінок в ОУН та УПА у 1945–1950-х роках, наразі обмаль. Умовно літературу, дотичну до теми цієї розвідки, можна поділити на кілька груп. Перша з них – це радянська історіографія 1940 – 1980-х років.

Головний акцент у ній робився на тезах про колаборацію українських націоналістів із нацистами, «терор проти мирного населення» і міжособні конфлікти. Ці тексти мали переважно пропагандистський характер і відображали радше потреби ідеологічної системи, ніж спроби наукового аналізу.

Як виняток, часом в цих пропагандистських роботах порушувалися жіноче питання, але лише для сильнішої аргументації «антинародної діяльності ОУН та УПА»¹.

¹ Масловський В. Жовто-блакитна мафія. Львів: Каменяр, 1975. С. 95.

Другу групу становлять праці дослідників української діаспори. Для цих авторів характерною є героїзація діяльності УПА. Жіноча участь згадується епізодично й переважно в руслі загальної глорифікації.

До окремого напрямку належать іноземні дослідження. Класичною стала праця Джона Армстронга² про український націоналізм, а пізніше – Андерса Рудлінга³.

У межах усіх трьох історіографічних напрямів питання ролі та місця жінок у тогочасному Русі Опору залишається недостатньо дослідженим

Після 1991 року у науковій літературі жіноча участь в ОУН та УПА тривалий час залишалася або маргінальною, або редукованою до героїчного наративу. Навіть у сучасних дослідженнях увага здебільшого зосереджувалася на політичних і військових вимірах руху, тоді як гендеровані практики повсякденності: дисципліна, тілесний контроль, моральні норми, сексуальна поведінка, залишалися поза системним аналізом. Водночас саме ці практики визначали реальні межі жіночої участі у підпільному середовищі після 1945 року.

Ситуація почала змінюватися в останні десятиліття. З'явилися роботи, які спеціально фокусуються на жіночому досвіді. Так, Леся Онишко в своїй роботі проаналізувала діяльність групи зв'язкових вищого керівництва УПА та ОУН⁴.

Марта Гавришко⁵ прослідкувала участь жінок у самостійницькому русі, а також ставлення до них з боку його керівництва, їхні практики зловживань і насильства.

Багато зробила для дослідження жіночого питання в діяльності ОУН та УПА Оксана Кісь. Вона порушила в своїх роботах декілька контроверсійних тем боротьби жінок в національно-визвольному русі. Зокрема, тему материнства⁶.

² Armstrong J. Ukrainian nationalism 1939–45. New York: Columbia University Press, 1955. 322 p.

³ Rudling A. Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists – the Ukrainian Insurgent Army). *East European Jewish Affairs*. 2006. Vol. 36. № 2. P. 163–189.

⁴ Онишко Л. Діяльність групи зв'язкових Шухевича у 1945–1950*. *ZBRUC*. 8.03.2016. URL: <https://zbruc.eu/node/48662>

⁵ Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА у 1940–1950-х рр. *Україна Модерна*. 18.04.2015. URL: https://uamoderna.com/md/havryshkode-facto-marriages-upa/#_edn2

⁶ Кісь О. Між особистим і політичним: гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на західно-українських землях у 1940–1950-х роках. *Народознавчі зошити*. 2013. No 4. С. 591–599. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kis_Oksana/Mizh_osobystym_i_politychnym.pdf

Важливим є доробок Олени Петренко про використання радянськими та польськими органами безпеки жінок-агенток у боротьбі проти українського націоналістичного підпілля⁷. Інформаційно насиченою є книга Марини «Мамайки» Мірзаєвої, яка розповіла про жінок, які діяли у лавах ОУН та УПА⁸.

Однак для глибокого аналізу участі жінок у національно-визвольному русі недостатньо опису функцій і форм залучення. Необхідним є дослідження повсякденних практик, статусності та механізмів контролю, через які ця участь регулювалася й обмежувалася в умовах підпілля. Залучення багатой мемуарної літератури сприяло розв'язанню вищеозначених завдань.

Одним із останніх видань мемуарного жанру є «#Моя УПА», в якій розміщено 39 розповідей про людей, які або воювали в УПА, або допомагали українській повстанській армії боротися за незалежність України майже 100 років тому. Значна частина із них про жінок⁹.

Однак, «разюча невідповідність поміж численним членством жінок в ОУН та УПА, з одного боку, та вражаюче малою кількістю ґрунтовних досліджень специфіки жіночого досвіду підпілля, з іншого»¹⁰, викликає потребу дослідження ролі та місця жінок в національно-визвольному русі.

Трансформація збройної боротьби ОУН і УПА в умовах повоєнного підпілля (1945–1950 роки). У 1945 році радянська влада різко активізувала боротьбу з національно-визвольним рухом у західних регіонах України. Війська НКВС розгорнули мережу оперативно-чекістських груп, агентури та практику масових депортацій, спрямовану не лише на ліквідацію повстанських відділів, а й на знищення їхньої соціальної опори серед місцевого населення. Наслідком цих дій стали катастрофічні втрати УПА, які в окремих регіонах сягали 40–60 % особового складу, особливо під час так званих «Великих блокад» 1945–1946 років.

За цих умов командування УПА було змушене змінити тактику, відмовившись від утримання

територій і великих з'єднань на користь конспіративно-підпільних форм боротьби.

Паралельно Провід ОУН здійснив масштабну організаційну реорганізацію, скоротивши керівні ланки та ліквідувавши низку структур, визнаних нежиттєздатними в умовах підпілля.

Перехід у 1945–1950 роках від відкритого збройного протистояння до режиму глибокої конспірації суттєво змінив умови участі жінок у національно-визвольному русі. Якщо раніше вони могли виконувати як допоміжні, так і бойові функції, то в повоєнному підпіллі їхня участь у збройних структурах дедалі більше обмежувалася, а основний акцент зміщувався на комунікативні, організаційні та тилові практики.

Уже в лютому 1945 року Провід ОУН видає інструкцію, в якій наголошувалося: «Всіх жінок, яких ще тільки можна легалізувати і висилати в міські осередки або на схід (не тільки на Україну), їхні адреси і клички скрупулятно переховувати (зашифровані) в архівах надрайонів»¹¹.

Натомість в цей період зросла роль жінок у сфері зв'язку, пропаганди, медичної допомоги та забезпечення. Відомим прикладом такої трансформації функцій є вишкіл, організований у березні 1945 року Яковом Бусолом у селі Бишки Тернопільської області, для провідниць Українського Червоного Хреста. Після ліквідації останнього, як централізованої структури, жінки, які до того виконували здебільшого санітарні функції, мали перейти до відділів пропаганди, що, між іншим, свідчить про інтелектуалізацію жіночої участі у підпільному русі¹².

Якщо на перших етапах зв'язкові мали виконувати роль забезпечення комунікації між різними організаційними ланками, то пізніше їхня роль «полягала у забезпеченні продовольством, медикаментами, літературою, лікуванні, розвідувальній діяльності тощо».

Попри масштаб залучення, більшість жінок у повоєнному підпіллі залишалися без офіційного визнання своїх повноважень, що ставило під сумнів реальну інституційну інклюзію.

Зростання компетентності жінок не супроводжувалося пропорційним зростанням довіри, статусу чи безпеки. Їхні повноваження базувалися

⁷ Петренко О. Інструменталізація страху. Використання радянськими та польськими органами безпеки жінок-агенток у боротьбі проти українського націоналістичного підпілля. *Україна Модерна*. 2011. № 18 (7). С. 141–167.

⁸ Марина «Мамайка» Мірзаєва. *Жінки Свободи*. В-во. Віват, 2025. 416 с.

⁹ Загорівська Л. «#Моя УПА». Видавництво Старого Лева, 2022. 496 с.

¹⁰ Кісь О. Між особистим і політичним: гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на західно-українських землях у 1940–1950-х роках. *Народознавчі зошити*. 2013. No 4. С. 591–599. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kis_Oksana/Mizh_osobystym_i_politychnym.pdf

¹¹ Інструкція № 11/45 Проводу ОУН(Б) про перехід до нелегальних методів діяльності на звільнених радянських і суміжних територіях. *ОУН і УПА в 1945 році: Збірник документів і матеріалів*. В 2 ч. Ч. 1 / Упорядн: Веселова О. М. Гриневич В. А., Сергійчук В. І. Кульчицький С. В. (відпов. ред.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 249.

¹² Онишко Л. Діяльність групи зв'язкових Шухевича у 1945–1950*. *ZBRUC*. 8.03.2016. URL: <https://zbruc.eu/node/48662>

радше на практичній доцільності, ніж на формалізованому визнанні, що в умовах глибокого підпілля посилювало вразливість. Жінки залишалися видимими у виконанні функцій, але малопомітними в ієрархії, і саме ця напруга між функціональною необхідністю та статусною невизначеністю визначала специфіку їхньої участі в ключових комунікативних ланках руху.

У цій ситуації особливого значення набували саме ті сфери підпільної діяльності, де поєднувалися висока відповідальність, довіра та ризик, передусім комунікативні ланки руху.

В умовах, коли на нових кордонах встановлювався посилений контроль за несанкціонованим переміщенням нелегалів, особливої ваги набував стабільний зв'язок між Закордонним представництвом УГВР, Закордонними частинами ОУН та Проводом ОУН, Головним командуванням УПА й УГВР.

«Кур'єрами й агентами для виконання цих завдань призначалися здебільшого жінки: дружина В. Галаси “Марія”, Ірина і Марія Стахіві, дружина командира УПА-Захід “Шелеста” Надія»¹³.

Іншою ділянкою роботи, де жінки відігравали надзвичайно важливу роль, вважалося інформування світу про національно-визвольну боротьбу в Україні. Завдяки підпільниці “Зої”, яка працювала у Варшаві, було встановлено контакти з британським журналістом Дерекком Сельбе. На підставі отриманих матеріалів той «надрукував у часописі “Санді таймс” статтю, в якій показав, за що борються українські самостійники, і якими методами варшавський режим здійснював примусове переселення українців. Ця публікація викликала розгубленість і гнів офіційної польської преси»¹⁴.

Після повної окупації України радянська влада, розуміючи значення роботи з жінками, для успішної боротьби із національно-визвольним рухом вже 17 лютого 1945 року відповідно до постанови ЦК ВКП(б) створила «відділи по роботі серед жінок: а) у Волинському, Дрогобицькому, Львівському, Рівненському, Станіславському і Тернопільському обкомах КП(б)У... Основним і найважливішим завданням відділів по роботі серед жінок... в західних областях УРСР є: ...згуртування їх навколо радянської влади... і організація жінок на активну боротьбу проти українсько-німецьких

націоналістів, як найлютіших ворогів українського народу»¹⁵.

Влітку цього ж року ОУН також почали виокремлювати роботу з жінками в окремий напрямок роботи. У серпні 1945 року Провід ОУН видає інструкцію про гасла. І чи не вперше там є окремі гасла до жінок. «Українки – селяни! Сталінські буржуї з партії і НКВД забирають єдиний харч Ваших дітей і Ваш – молоко від Ваших корів! На цьому молоці випасає собі черева сталінська кліка, а Ваші діти мруть на сухоти! Смерть сталінській кліці – новій буржуазії!..»¹⁶.

Апеляція до жінок, як окремої спільноти у програмних документах ОУН свідчила не лише про прагнення розширити мобілізаційний потенціал руху, а й про усвідомлення особливої ролі жіночого досвіду в умовах післявоєнного протистояння. Водночас ця символічна й програмна увага до жінок не означала автоматичного закріплення їхніх позицій у повсякденній практиці підпілля. Зміна умов боротьби та зростання репресивного тиску поступово актуалізували інші логіки організації, у межах яких гендерна рівність відступала перед уявленнями про «доцільні» та «безпечні» ролі.

Поступове повернення до патріархальної практики. Масштабний наступ радянських репресивних органів на УПА, підпілля ОУН та місцеве населення Західної України, як головну опору визвольного руху, у поєднанні з децентралізацією повстанських структур із кінця 1946 року, поступово зводили нанівець здобутки жінок у повстанському середовищі. Із переходом до підпільної тактики їхня участь у бойових діях і керівництві суттєво звузилася. Прагнення зберегти мережу в умовах загрози арештів і розконспірації призвело до витіснення жінок із бойового й стратегічного простору. Декларована рівність дедалі більше поступалася вимогам виживання в умовах терору.

Гендерні стереотипи у свідомості і ставленні частини командування УПА та керівництва ОУН стосовно жінок ставили останніх у вельми неви-

¹⁵ Постанова Оргбюро ЦК КП(б)У «Про утворення в обкомах західних областей відділів з роботи серед жінок і встановлення посад жінорганізаторів в міськкомах і райкомах компартії західних областей УРСР». 3 березня 1945 р. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 243. Арк. 18.

¹⁶ Інструкція та політичні гасла Проводу ОУН(Б) для крайових референтів про завдання підпільної пропаганди на території України. 20 серпня 1945 р. *ОУН і УПА в 1945 році: Збірник документів і матеріалів*. В 2 ч. Ч. 2. / Упорядн: Веселова О. М. Гриневич В. А., Сергійчук В. І. Кульчицький С. В. (відпов. ред.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 180.

¹³ *ОУН і УПА в 1945 році: Збірник документів і матеріалів*. В 2 ч. Ч. 1 / Упорядн: Веселова О. М. Гриневич В. А., Сергійчук В. І. Кульчицький С. В. (відпов. ред.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 17.

¹⁴ Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. Львів: «Мс», 2005. С. 77–78.

гідне становище, позаяк до їхнього голосу менше прислухались, їм менше довіряли, розглядали як тягар. Інколи це мало драматичні наслідки.

Промовистим прикладом може слугувати поведінка Василя Кука, до якого через «мертві пункти» по лінії зв'язку прийшла Галина Дидик, а він її навіть не прийняв. Він говорив, що «для мене вона була просто, як баба в спідниці; це не був її рівень – зі мною контактувати»¹⁷.

Незаміжня жінка мала більші можливості для вираження своїх політичних поглядів, однак її становище було ускладнене через неможливість захисту власних інтересів, адже здебільшого жінки в ОУН і УПА вважалися для чоловіків єдиним джерелом тепла в умовах тривалої відсутності власної сім'ї. В окремих спогадах були відомими факти залицянь і службових домагань.

Показовою у цьому сенсі стала доля Ольги Чемерис-«Дніпрової», котру як друкарку викликав до себе восени 1945 р. член референтури пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН Михайло Дяченко («Гомін»): «Гомін запропонував мені залишитись з ним. Я не давала йому чіткої відповіді на це питання, але він відтягував мій відхід на декілька днів, після цього ще на декілька днів. Через деякий час я почала з ним кохатись і так залишилась з ним»¹⁸.

Деякі керівники, особливо високого рівня, не вважали обов'язковою для себе норму сексуальної депривації. У розмові з М. Козяром («Гарасимом»), незадовго до його смерті 8 липня 1945 р., крайовий референт служби безпеки ПЗУЗ М. Козак («Смок») наголошував: «Член ОУН не може бути "хуситом", який не курить, не п'є і жінок не впотребляє»¹⁹.

Керівник Долинського надрайонного проводу ОУН М. Зборик («Арсен») згадував, що в розмові з ним керівник головного осередку пропаганди проводу П. Федун («Полтава») говорив, що, «на його думку, жоден здоровий підпільник не повинен обмежувати себе у стосунках із жінками. Тих, хто думає інакше, він уважав дурнями, які не розуміють життя»²⁰.

¹⁷ Онишко Л. Діяльність групи зв'язкових Шухевича у 1945–1950*. *ZBRUC*. 8.03.2016. URL: <https://zbruc.eu/node/48662>

¹⁸ Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА у 1940–1950-х рр. *Україна Модерна*. 18.04.2015. URL: https://uamoderna.com/md/havryshkode-facto-marriages-upa/#_edn2

¹⁹ Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА у 1940–1950-х рр. *Україна Модерна*. 18.04.2015. URL: https://uamoderna.com/md/havryshkode-facto-marriages-upa/#_edn2

²⁰ Ішук О., Іванченко В. Життєвий шлях Галини Голояд – «Марти Гай». *Літопис УПА: «Події і люди»*. Кн. 10 / відп. ред. П. Потічний. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2010. С. 48.

Керуючись такою аргументацією, чоловіки на високих посадах могли зловживати власним службовим становищем, схилиючи жінок до інтимних відносин в обмін на протекцію, доступ до ресурсів та інших благ.

Д. Шумук згадував про спробу командування примусово видати заміж санітарку Катю за одного узбецького командира в 1943 р. Коли автор спогадів виступив проти цього й переховував дівчину, командир «Володимир» йому пояснював: «Ташкент» нам потрібний, він робить у нас добру справу, я б йому не пожалів навіть і сестри рідної»²¹.

В той самий час проблема визнання жіночої ролі не залишалася непоміченою всередині самого руху. У другій половині 40-х років в ОУН з'являлися матеріали про дискримінацію жінок. В інструкції для революційних кадрів за 1947 р. зазначалося: «З дівчатами поводитись так, як дійсно личить революціонерам: не переступати границь моралі, числитися зі словами, не бути пустомолом і грубим, тільки бадьоро розказувати про нашу боротьбу, чим вони можуть допомогти нам»²².

Децентралізація УПА як єдиної структури привела до того, що ставлення до жінок перейшло від загальної політики організації до сумління окремих командирів.

Вказані процеси каталізували зростання сексуального насилля і дискримінації стосовно жінок. У відповідь керівництвом УПА та ОУН була розроблена система видів покарань за «сексуальні злочини», які вписувалися у загальну систему відповідальності в ОУН і УПА за «проступки проти моралі» та дисципліни. Лише в окремих випадках їх класифікували як важкі (кримінальні) злочини. В одному з наказів провідника «Бориса» зафіксовано таку градацію покарань: «а) наганюю; б) зниженням посту, в) цілковитим осуненням з рядів організації до симпатиків. Смертні випадки лежать тільки в компетенції окружного провідника»²³.

До важких кримінальних злочинів в правовій системі національно-визвольного руху належали згвалтування. Хоча викриття злочинця не завжди ставало запорукою його справедливого покарання. Головним критерієм в оцінках була шкода загальній справі, яку завдавав порушник правил своєю поведінкою. Ішлося насамперед про демораліза-

²¹ Шумук Д. За східним обрієм. Париж-Балтимор: Українське видавництво «Смолюскіп» ім. В. Симоненка, 1974. С. 75.

²² Шумук Д. За східним обрієм. Париж-Балтимор: Українське видавництво «Смолюскіп» ім. В. Симоненка, 1974. С. 75.

²³ Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА у 1940–1950-х рр. *Україна Модерна*. 18.04.2015. URL: https://uamoderna.com/md/havryshkode-facto-marriages-upa/#_edn2

цію бойових побратимів та зниження авторитету ОУН, УПА серед населення, від чисті підтримки залежала їхня життєздатність.

Покарання мало різні форми в кожному конкретному випадку й залежало від рішення керівника чи суду. Наприклад, підпільник «Максим» отримав 25 бучів (ударів палицями) за спробу зґвалтувати сільську дівчину у стані алкогольного сп'яніння. Свідками цього були його соратники, а також сільська молодь, яка брала участь в Андріївських вечорницях²⁴.

Улітку 1945 р. від служби в боївці служби безпеки Залозецького району відсторонили підпільника «Переможця», зокрема через те, що у с. Ратище (Зборівський р-н на Тернопільщині) зґвалтував жінку. Він став рядовим підпільником²⁵.

Подібний випадок стався на початку вересня 1949 року. Референт служби безпеки Бережанського району «Поет» заарештував підпільницю Г. Осадко («Конвалію») за підозрою у співпраці з МДБ, співробітники якого затримали її напередодні. Під час слідчих дій «Поет» схилив арештовану до інтимного зв'язку, а отримавши відмову, зґвалтував її. Про це знали його підлеглі «Карп», «Дуб», «Ас» та «Підкова». Побоюючись викриття, «Поет» сфабрикував протокол допиту «Конвалії», дописавши «зізнання» у співпраці з радянською владою. За це їй загрожувала фізична розправа. Вирок наказав виконати своєму охоронцеві «Кліщу»²⁶. У результаті подальшого розслідування «Поета» визнали винним і засудили до розстрілу. Найвищу міру покарання у цьому випадку було застосовано також тому, що злочин набув широкого розголосу і його співучасниками фактично стали охоронці «Поета», які обіцяли йому мовчати про побачене.

Попри обмеження, жінки в підпіллі не завжди залишалися мовчазними об'єктами впливу. У низці документів і спогадів простежується, що вони часто намагалися захистити власну гідність і простір особистої недоторканності. Аналіз джерел свідчить про чотири основні форми спротиву або захисту:

1. Звернення до Служби безпеки ОУН або вищестоящому командуванню. Вони були особливо ефективні в тих випадках, коли жінка займала офіційну посаду або мала визнаний авторитет.

²⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 376. Т. 51. Арк. 193.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 54. Арк. 203.

²⁶ Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА у 1940–1950-х рр. *Україна Модерна*. 18.04.2015. URL: https://uamoderna.com/md/havryshko-de-facto-marriages-upa/#_edn2

Щоправда, не завжди захист власних прав і свобод закінчувався позитивно. Були і зовсім дикі випадки, коли потерпілу ще й визнавали винною. Так, у 1947 р. «підпільниця М. Ковальчук написала скаргу командувачеві УПА–Північ І. Литвинчукові («Дубовому») на свого керівника – луцького окружного провідника М. Боднарчука («Стемида»), який зґвалтував її і заразив сифілісом. Розслідування доручили братові «Стемида», котрий визнав скаржницю винною. Її розстріляли»²⁷.

2. Жіноча солідарність – у вигляді взаємної підтримки, обміну інформацією, а подекуди й організованого опору моральному тиску.

3. Розголос – цілеспрямоване поширення інформації про неприпустиму поведінку конкретного чоловіка або провідника.

4. Особистий спротив – відмова від стосунків, активна відсіч залицяльникам, прагнення зберегти контроль над власним тілом і рішеннями.

Ці та інші випадки показують, що, незважаючи на тиск і дисциплінарну культуру, жінки залишалися не лише виконавицями, а й активними суб'єктами, здатними на самозахист, критику і навіть вплив на внутрішню атмосферу підпілля.

Проте навіть ця суб'єктність не скасовувала глибоко вкорінених гендерних очікувань, які виявлялися передусім у щоденному житті. Часто високі моральні засади українських повстанців розбивалися об повсякдення тогочасної дійсності.

Наприклад, незалежно від статусу у визвольному русі, в криївці жінки здійснювали працю по домашньому господарству як додаткову, виконували систематично. Попри те, що крім «кухарства, обов'язки жінки передбачали також догляд за одягом чоловіків, як от прання та шиття, вони працювали машиністками, видруковували пропагандистські листівки, надавали медичні послуги, тощо»²⁸.

Таким чином, реальна участь жінок у підпіллі поєднувала різні рівні залученості, що не завжди корелювали з їхнім формальним статусом. Це дозволяє перейти до аналізу статусності жінок у повстанському середовищі як змінної та багатовимірної категорії, що визначалася не лише функціями та посадами, а й повсякденними практиками, гендерними очікуваннями та ієрархіями підпільного життя.

²⁷ Антонюк Я. Боротьба СБ ОУН(б) з «дикими групами» на території Волині та Полісся (1944–1951 рр.). *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. Вип. 22: Історичні науки. Луцьк, 2010. С. 122.

²⁸ *В р'ядях УПА. Збірка споминів колишніх вояків УПА з терену Лемківщини й Перемищини* / Ред. М. Дупляк. Нью-Йорк: Товариство колишніх вояків УПА в Канаді і США, 1999. Т. 2. С. 384.

Статусність. Статусність жінок у підпільному русі визначалася не лише формальними обов'язками чи роллю в організації, а й низкою неформальних чинників: від сімейного стану та освіти до особистих стосунків із керівниками.

Мабуть, найвищим соціальним статусом у підпіллі користувалися жінки, які були дружинами провідних діячів національно-визвольного руху. Їхнє становище визнавалося не лише формально – через шлюбний зв'язок, – а й на рівні практичної залученості до роботи організації. Ці жінки не просто поділяли переконання своїх чоловіків, а й активно підтримували їхню діяльність: виконували функції зв'язкових, організаторок, а в окремих випадках і референток. До означеного кола належали Наталія Шухевич, дружина головного командира УПА Романа Шухевича; Уляна Кук, дружина останнього керівника УПА Василя Кука; Марія Савчин, дружина Василя Галаси, одного з ключових організаторів підпільної мережі на Волині і Поліссі в 50 роки; Ольга Гасин, дружина Олексі Гасина, керівника Головного військового штабу УПА; Надія Романів, дружина Василя Сидора. Їхній статус був водночас і ресурсом, і формою відповідальності, що передбачала повну солідарність з організацією не лише в ідеологічному вимірі, а й у поділі ризиків.

Водночас шлюб із провідником ОУН чи командиром УПА був для жінки не лише джерелом статусу, а й формою обмеження її автономії. Погляди чоловіка автоматично ставали домінуючими, а жінка змушена була стримувати власні міркування і висловлювання, щоб уникнути небажаних тлумачень. Будь-яка її думка сприймалася як відображення позиції чоловіка, що породжувало додаткову саморегуляцію. Марія Савчин згадувала про своєрідний «неписаний закон», за яким жінці не слід було втручатися у «чоловічі справи». Ця модель мовчазної лояльності пригнічувала освічених, ініціативних жінок, звужуючи для них простір самовираження навіть у межах найближчого середовища. «Не менш пригноблював мене факт, що з одруженням я затрачувала свою рівнозначність серед підпільників. Моя поява в котромусь з районів суґерувала, що «тут десь не далеко є провідник», а моя опінія про якусь справу вважалась опінією Орлана»²⁹.

Окрему, доволі високу ієрархічну нішу у структурі підпілля займали жінки, які діяли на вищих

щаблях організації та безпосередньо співпрацювали з її керівництвом. Йдеться насамперед про так звані «надреферентури зв'язкових» – посаду, що поєднувала технічну, логістичну й організаційну відповідальність. Її обіймали такі постаті, як Катерина Зарицька, Галина Дидик, Ольга Гусяк та інші. Спочатку ці жінки виконували переважно технічні завдання, пов'язані з доставкою шифрованих повідомлень («грипсів») та координацією переміщення провідників. Однак із часом їхня роль суттєво розширилася: вони відповідали за пошук і перевірку конспіративних квартир, організацію безпечного перебування лідерів підпілля (зокрема Романа Шухевича), виготовлення документів, дотримання внутрішніх інструкцій та морального кодексу поведінки в мережі. Ці жінки не лише забезпечували зв'язок, а й, без перебільшення, підтримували стабільність і функціонування командного ядра визвольного руху.

Помітним був авторитет і соціальний статус жінок з освітою, які брали участь у підпільному русі. Доволі часто саме вони обіймали керівні або спеціалізовані посади в структурі українського підпілля. Підґрунтям для їхнього залучення було переконання в тому, що фаховість і відданість справі переважають над статевою приналежністю, яка в окремих випадках навіть могла використовуватись як тактична перевага. Так, Богдана Світлик-Литвинко брала участь у підпільній редакційній роботі та друкувала пропагандистські матеріали під псевдонімами «Марія Дмитренко», «Ясна», «Світла», «Світляна» у виданнях «До волі» та «Повстанець». У повстанських умовах слово було не менш потужною зброєю, ніж зброя фізична – і жінки робили цей інструмент не менш дієвим. У спогадах про Богдану-Марію Юліанівну Світлик підпільниця Дарія Мальярчин писала, що в «кній водночас поєднувалися прикмети революціонерки, воїна, незламного борця за волю України, талановитої письменниці, полум'яного журналіста і... ніжної, романтичної, добропорядної, із щирою душею та ніжним серцем жінки, яку близькі та рідні звали Данусею»³⁰.

Попри домінуючу патріархальну модель уявлень про жіночу роль в другій половині 40-х років минулого століття, сприйняття жінок у підпіллі не було абсолютно одноманітним. Значну роль у формуванні статусу відігравали індивідуаль-

²⁹ Літопис УПА. Т. 28: Марія Савчин («Марічка»). Тисяча доріг / Відп. ред. Є. Штендера; Співред. П. Потічний. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1995; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1995. С. 98.

³⁰ 1918 – народилася Богдана Світлик, письменниця, підпільниця ОУН. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istychnyy-kalendar/kviten/24/1918-narodylasya-bogdana-svitlyk-pysmennycya-pidpilnyuca-oun>

ні якості, зокрема характер, рішучість, харизма, фахова компетентність і здатність брати на себе відповідальність.

У багатьох випадках саме сила волі, витривалість чи вміння організовувати людей впливали на ставлення до жінки з боку чоловіків значно більше, ніж її формальна роль чи особисті зв'язки. Там, де жінка демонструвала стійкість і дисципліну, вона могла здобути авторитет навіть у консервативному середовищі. Таким чином, індивідуальна суб'єктність іноді проривалася крізь обмеження системи – особливо в умовах, коли ефективність і довіра важили більше за статеву приналежність.

Показовим є випадок санітарки сотні «Чорногори». 24-річна Олена застрелила повстанця «Понурого», не витерпівши його настирливих «залицянь» і насмішок. Після ретельного слідства, проведеного службою безпеки, її дії було виправдано³¹.

Таким чином, статусність жінок у структурах ОУН та УПА визначалася поєднанням формальних і неформальних чинників – особистих зв'язків, освіти, професійних навичок, дисципліни та дотримання моральних норм. Попри окремі можливості для індивідуального просування, більшість жінок залишалися на периферії владних ієрархій, виконуючи критично важливі функції без відповідного визнання чи захисту. Статус не гарантував автономії, а радше закріплював умовне становище, що вимагало постійного самоконтролю та відповідності очікуванням.

Саме ця умовність статусу особливо виразно проявлялася у практиках покарання, які ставали інструментом підтримання дисципліни, морального порядку та гендерної ієрархії в підпільному середовищі.

Покарання жінок. Покарання жінок у повстанському русі у вищезначений період мали не лише дисциплінарний, а й глибоко гендерований характер. Попри відсутність офіційно закріплених відмінностей у принципах відповідальності для чоловіків і жінок, на практиці жінки каралися за ширший спектр поведінки — зокрема за порушення моральних норм, інтимні зв'язки або «негідну поведінку», яка вважалася несумісною з образом повстанки. Навіть впливові й досвідчені підпільниці нерідко зазнавали санкцій, що виходили за межі їхньої професійної діяльності.

³¹ Гурин В., Завальнюк К., Петренко О., Стецюк Т. Нескорені: національно-визвольний рух на Вінниччині 40–50-х років ХХ століття мовою документів та досліджень. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. С. 109.

Впливових підпільниць, які були добрими спеціалістками, часто карали пониженням у посаді. У травні 1947 р. крайовий провідник Зеновій Тершаківець («Федір») «відсторонив Галину Голояд («Марту Гай»), на той час вдову Мирона Голояда, від роботи в референтурі пропаганди Львівського крайового проводу ОУН за інтимний зв'язок з «Олегом», призначивши її заступником референта пропаганди Яворівського надрайонного проводу ОУН»³².

Особливу увагу СБ ОУН звертала на жінок, які схиляли своїх чоловіків до виходу з повинною. Їм загрожувала смертна кара³³.

Часто траплялося, що не погодившись на домагання з боку керівників, підпільниць просто виганяли із підрозділів. Так, «О. Андрущак (псевдо «Орися») під час розмови зі своїм командиром В. Якубцем («Олесем») недвозначно відхилила його пропозицію стати коханкою. «Я того сильно боялася, багато наших гинули вагітними. Я була чесною дівчиною», – згадувала вона в інтерв'ю про мотиви свого рішення. Після цього він змусив її покинути криївку й забрав зброю»³⁴.

Привертають увагу подвійні моральні стандарти, застосовувані для осіб різної статі у визначенні ступеня провини за «злочини», якими вважалися несанкціоновані сексуальні зв'язки. Дефініцію «аморальна поведінка» частіше застосовували стосовно дій жінок, тоді як чоловікам приписували пасивну роль «звабленого», жертви. Листуючись із керівником Проводу ОУН на північно-західних українських землях Василем Галасою («Орланом») у вересні 1950 р., тодішній член Проводу ОУН Василь Кук («Леміш») наголошував: «Пишете “деморалізуючий вплив жінки” – це можна по-різному розтолкувати і під цим претекстом можна будь-яку жінку розстріляти. Чому ж тоді за такий самий вплив не розстрілювати чоловіка?»³⁵

Відома українська дослідниця із жіночого питання в ОУН та УПА зазначила ще один факт посиленої уваги до поведінки жінок в цих формаціях. «Справді, кількість жінок у середовищі повстанців була значно менша за чоловіків, і лише

³² Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА у 1940–1950-х рр. *Україна Модерна*. 18.04.2015. URL: https://uamoderna.com/md/havryshko-de-facto-marriages-upa/#_edn2; ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75390фп. Т. 1. Арк. 75.

³³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 20. Арк. 126.

³⁴ Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА у 1940–1950-х рр. *Україна Модерна*. 18.04.2015. URL: https://uamoderna.com/md/havryshko-de-facto-marriages-upa/#_edn2

³⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 26. Арк. 183.

небагатьом одруженим повстанцям вдавалося мати хоч якесь сексуальне життя. Очевидно, що за таких обставин це могло викликати заздрість чи навіть зазіхання інших. Тому до моралі та поведінки самих жінок були підвищені вимоги, вони мали намагатися підтримувати рівні та дружні стосунки з усіма товаришами, щоб не провокувати заздрощів чи ревнощів, суперництва поміж повстанцями (навіть невинний флірт міг обернутися конфліктом), що підірвало б їх бойовий дух та поставило під загрозу боєздатність цієї групи³⁶.

Завищені моральні вимоги до жінок, на яких покладали чи не всю відповідальність за «моральний стан» у визвольному русі, змушували тих стримувати власні сексуальні імпульси та займати пасивну позицію у відносинах з чоловіками, які головню ставали ініціаторами інтимного зв'язку.

На початку 1950-х років реалії підпільного життя ставали дедалі жорсткішими, а людське життя – дедалі вразливішим. Жінки, які раніше були необхідною частиною мережі, часом втрачали свій захист, коли змінювалися пріоритети або умови безпеки. В окремих випадках це призводило до найтрагічніших рішень.

Так, влітку 1950 року на нараді керівництва ОУН у Кутському районі було ухвалено рішення ліквідувати трьох жінок, «Олену», «Марію» та «Сільву». Їхню присутність у підпіллі визнали недоцільною, а володіння важливою інформацією про місця бункерів і осіб мережі розцінили як потенційну загрозу у разі арешту. У цій ситуації страх розкриття переважив інші міркування, а право на життя виявилось менш захищеним, ніж вимога лояльності до структури³⁷.

Водночас навіть такі крайні практики не означали повного зникнення жіночої участі в підпіллі, яка в окремих випадках зберігалася й у пізніший період. У квітні 1960 року було поранено та заарештовано Марію Пальчак під час так званого останнього бою УПА з радянськими силовиками у квітні 1960 року³⁸.

³⁶ Кісь О. Між особистим і політичним: гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на західно-українських землях у 1940–1950-х роках. *Народознавчі зошити*. 2013. No 4. С. 591–599. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kis_Oksana/Mizh_osobystym_i_politychnym.pdf

³⁷ Хома І. Жінки українського націоналістичного підпілля: Що ми (не)знаємо про їхній досвід? *Дивись.info*. 27 грудня 2017. URL: <https://dyvys.info/2017/12/27/zhinky-ukrayinskogo-natsionalistychnogo-pidpillya-shho-my-ne-znayemo-pro-yihnij-dosvid/>

³⁸ Дишлюк О. Жінки в українському національно-визвольному русі 1940-х рр. (за матеріалами архівно-слідчих справ держархіву Тернопільської області). *Нескорена Армія нез-*

Висновки. Повоєнний період 1945–1950 років став для підпілля ОУН і УПА етапом глибокої трансформації, що вплинула не лише на форми боротьби, а й на внутрішню соціальну організацію руху. Перехід до глибокої конспірації, посилення репресивного тиску та зростання внутрішніх загроз змінили умови участі жінок, звузивши межі допустимих ролей і підпорядкувавши їх логіці безпеки, дисципліни та виживання мережі.

Дослідження показує, що жіноча участь у повоєнному підпіллі була водночас необхідною й уразливою. Жінки виконували критично важливі комунікативні, організаційні, медичні та логістичні функції, однак їхня залученість рідко супроводжувалася інституційним визнанням або гарантіями захисту. Формальна належність до структури не означала рівного доступу до ухвалення рішень чи безпеки.

Аналіз статусності засвідчує, що вона формувалася на перетині формальних і неформальних чинників, зокрема особистих зв'язків, освіти, професійних навичок, дисципліни та відповідності моральним нормам. Водночас позиція в ієрархії не гарантувала автономії. Навпаки, підвищений статус часто поєднувався з жорсткішими вимогами самоконтролю та додатковими ризиками, тоді як більшість жінок залишалися на периферії владних структур, виконуючи незамінну, але малопомітну працю.

Розгляд дисциплінарних практик і покарань демонструє, що вони були інструментом підтримання керованості та безпеки підпілля. В умовах зростаючої загрози міркування збереження мережі могли переважати індивідуальні права, що створювало для жінок додатковий вимір уразливості, посилений гендерними очікуваннями та подвійними стандартами. Поряд із зовнішнім репресивним тиском це формувало складне поле контролю, у межах якого жіноча участь залишалася умовною й нестабільною.

Водночас жінки не були лише об'єктами регуляції. Джерела фіксують різні форми індивідуальної дії в межах обмежених структур, однак ці прояви не змінювали загальної логіки підпільної влади, зумовленої вимогами конспірації та дисципліни.

Таким чином, жіночий досвід у повоєнному підпіллі дозволяє глибше осмислити внутрішню суперечності визвольного руху, зокрема напругу між мобілізаційною риторикою, патріархальними уявленнями та практиками виживання. Він

ламного народу (до 80-річчя створення Української Повстанської Армії): матеріали наук.-краєзн. конф., м. Тернопіль, 20 жовт. 2022 р. Тернопіль, 2023. С. 18–21.

виступає важливим індикатором соціальної динаміки, меж солідарності та моральних компромісів підпільного суспільства і відкриває ширші мож-

ливості для аналізу гендерних вимірів національно-визвольних рухів у ситуаціях тривалого насильства.

References:

- Antoniuk Ya. Borotba SB OUN(b) z «dykymy hrupamy» na terytorii Volyni ta Polissia (1944–1951 rr.). *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky*. Vyp. 22: Istorychni nauky. Lutsk, 2010. S. 120–124.
- Armstrong J. *Ukrainian nationalism 1939–45*. New-York: Columbia University Press, 1955. 322 p.
- Dyshliuk O. Zhinky v ukrainskomu natsionalno-vyzvolnomu rusi 1940-kh rr. (za materialamy arkhivno-slidchykh sprav derzharkhivu Ternopil'skoi oblasti). *Neskorena Armiia nezlamnoho narodu (do 80-richchia stvorennia Ukrain'skoi Povstanskoj Armii)*: materialy nauk.-kraiezn. konf., m. Ternopil, 20 zhovt. 2022 r. Ternopil, 2023. S. 18–21.
- Halasa V. *Nashe zhyttia i borotba*. Spohady. Lviv: «Ms», 2005. 270 s.
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU). F. 13. Spr. 376. T. 51. Ark. 193.
- Havryshko M. Zaboronene kokhannia: faktychni druzhyny uchasnykiv pidpillia OUN ta UPA u 1940–1950-kh rr. *Ukraina Moderna*. 18.04.2015. URL: https://uamoderna.com/md/havryshko-de-facto-marriages-upa/#_edn2
- HDA SBU. F. 13. Spr. 372. T. 20. Ark. 126.
- HDA SBU. F. 13. Spr. 372. T. 26. Ark. 183.
- HDA SBU. F. 13. Spr. 376. T. 54. Ark. 203.
- HDA SBU. F. 6. Spr. 75390fp. T. 1. Ark. 75.
- Huryh V., Zavalniuk K., Petrenko O., Stetsiuk T. Neskoreni: natsionalno-vyzvolnyi rukh na Vinnychchyni 40–50-kh rokiv KhKh stolittia movoiu dokumentiv ta doslidzhen. Vinnytsia: DP «Derzhavna kartohrafichna fabryka», 2009. 304 s.
- Ishchuk O., Ivanchenko V. Zhyttievyi shliakh Halyny Holoiad – «Marty Hai». *Litopys UPA: «Podii i liudy»*. Kn. 10 / vidp. red. P. Potichnyi. Toronto; Lviv: Litopys UPA, 2010. S. 6–55.
- Khoma I. Zhinky ukrainskoho natsionalistychnoho pidpillia: Shcho my (ne)znaemo pro yikhni dosvid? *Dyvys.info*. 27 hrudnia 2017. URL: <https://dyvys.info/2017/12/27/zhinky-ukrayinskogo-natsionalistychnogo-pidpillia-shho-my-ne-znayemo-pro-yihnij-dosvid/>
- Kis O. Mizh osobystym i politychnym: genderni osoblyvosti dosvidu zhinok-uchasnyts natsionalno-vyzvolnykh zmahani na zakhidno-ukrainskykh zemliakh u 1940–1950-kh rokakh. *Narodoznavchi zoshyty*. 2013. No. 4. S. 591–599. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kis_Oksana/Mizh_osobystym_i_politychnym.pdf
- Litopys UPA*. T. 28: Mariia Savchyn («Marichka»). Tysiacha dorih / Vidp. red. Ye. Shtendera; Spivred. P. Potichnyi. Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA», 1995; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA», 1995. S. 98.
- Maryna «Mamaika» Mirzaieva. Zhinky Svobody. V-vo. Vivat, 2025. 416 s.
- Maslovskiy V. Zhovto-blakytina mafia. Lviv: Kameniar, 1975. 142 s.
- Onyshko L. Diialnist hrupy zviazkovykh Shukhevycha u 1945–1950*. *ZBRUC*. 8.03.2016. URL: <https://zbruc.eu/node/48662>
- OUN i UPA v 1945 rotsi: Zbirnyk dokumentiv i materialiv. V 2 ch. Ch. 1 / Uporiadn: Veselova O. M. Hrynevych V. A., Serhiichuk V. I. Kulchytskyi S. V. (vidpov. red.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. 371 s.
- OUN i UPA v 1945 rotsi: Zbirnyk dokumentiv i materialiv. V 2 ch. Ch. 2. / Uporiadn: Veselova O. M. Hrynevych V. A., Serhiichuk V. I. Kulchytskyi S. V. (vidpov. red.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. 366 s.
- Petrenko O. Instrumentalizatsiia strakhu. Vykorystannia radianskymy ta polskymy orhanamy bezpeky zhinok-ahetnok u borotbi proty ukrainskoho natsionalistychnoho pidpillia. *Ukraina Moderna*. 2011. No. 18 (7). S. 141–167.
- Rudling A. Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists – the Ukrainian Insurgent Army). *East European Jewish Affairs*. 2006. Vol. 36. No. 2. P. 163–189.
- Shumuk D. *Za skhidnym obriem*. Paryzh-Baltymor: Ukrainske vydavnytstvo «Smoloskyp» im. V. Symonenka, 1974. 447 s.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky. F. 1. Op. 9. Spr. 243. Ark. 18.
- V riadakh UPA. Zbirka spomyniv kolyshnykh voiakiv UPA z terenu Lemkivshchyny y Peremyshchyny / Red. M. Dupliak*. Niu-York: Tovarystvo kolyshnykh voiakiv UPA v Kanadi i SShA, 1999. T. 2. 604 s.
- Zahorovska L. «#Moia UPA». Vydavnytstvo Staroho Leva, 2022. 496 s.
- 1918 – narodylasia Bohdana Svitlyk, pysmennytsia, pidpilnytsia OUN. *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/kviten/24/1918-narodylasia-bogdana-svitlyk-pysmennytsya-pidpilnytsya-oun>